

Kasem

Year 1

SECTION

5

TAPANE POPONEM

BOTAREBIA DE BA TOTOŋA TAPUNI WONE

Kasem Taane Dem Poponem Wade

BOBOOM

Kateiri dento zane tapane dwoa yam wone mo. Tapane poponem ye wakia kalo na jege ŋwaane berem kateira yadwonna ne, neneene Feilim de Faŋa wonnu maŋem ne de to mo, se ko dae Ghana taana yam zamesem yerane baŋa ne.

Tayu-balaja kanto berem beene se de ti to, n wó wane n:

1. Popone tolem tapane
2. Popone maŋem tapane
3. Popone woŋo keim tapane

Boboŋ-kura

- Tapane ye poponem delo nɔɔna na mae ba bere ba boboŋa ye de jege boboŋ-yuu kolo chekke de na lage se de bere to.
- N wó zamese tapana dwoa yato yera taane mo:
 - o Tolem tapane ye delo na tole wonnu telo na ke naa poponno wom na maane wonnu na vei tei ŋwea ne to mo.
 - o Maŋem tapane ye tapane delo na pae zenzamesa chwoŋa se ba maŋe woŋo, nabiinu, jeiga, daanem delo na wo nɔɔno boboŋa ne, woŋo na kea de tedwonna to seina mo.
 - o Woŋo keim tapana ye tapane dwi mo na bere naa de maŋe woŋo memaŋa to. Tapana yanto dwi maŋe jase mo ya bere woyum kura tayuu baŋa ne, woŋo kikia, naa ko pa se boboŋa nuŋi chekke.
- Tapane dwoa yam maama jege yedaa de nyenyero tedwonna na ba nye daane to.

LABAARE DEM NYƆƆNE

Dé maɲe dé bwe tayuu konto wo wnnu kwaga popwara kam de sedwonna ne. N wane n guli tapun-yuu na ye kolo to na? Tapun-saɲena de ye be mo?

Bwe de n yuudwoɲi se n daare n popone n leira yam.

Laam ma n leira yam n maɲe de kolo na wo kuri ne to.

Tapun-yuu

Tapun-yuu ye tapuni delo na te boboɲ-kuri delo chekke na wo garem kateiri delo wone de na wora to taane mo. Tapun-saɲeno yeini de zeini tapun-yuu mo se de veere jase.

Tapane

N jege se n ta-n jege tapane poponem wakia mo se n wane n popone tapane delo na lamma to. Poponno jege se o tigisi boboɲa mo lanyerane garem kateiri wone. N wane n ke tento ko tɔge de; n tigisi labaare delo na nye daane to daane, n tigisi kikia se ya twoɲi daane ne kolo na maɲe to, n pa memaɲa, n maɲe/yeiri wonnu daane de tedwonnu.

Tapane ye poponem natɔga kalo nɔɔna na tɔge da ba maa bere ba boboɲa to mo. Tapane maama jege boboɲekurim de wone.

Tapane dwoa yatɔ mo dé wó bwe popwara kanto ne ye dé wó bobo de tolem tapane mo.

Tolem tapane

Tolem tapane ye tapane delo poponem na ye sensɔla dwoɲi to mo ye de tole de zege de boboɲekurim baɲa ne. Tolem tapane wae de te wonnu telo na ye chega to taane naa de weeni de maɲe wonnu pae te ywona ye te laam ye vwa. Taane dem tolem yeini de jege se de tɔge sensɔla tolem chwoɲa /naga mo meeme se ka taa ywona, ye kuni dede poponem dem yeini de bere we ko ye nɔɔno wom tetere mo ɲɔɔna. Boboɲa yia maanem wonnu de nonoga taana yadwonna de wae ya mae ya dae ya toɲa se ko pa cheigina boboɲa taa tɔge de.

Tolem tapane tayum maana:

- Popone sensɔla n maɲe de delo n na bobo se n vo sikiuuli to.
- Siu da yalo a na baa fɔge a swei to.

- A na wane woŋo kolo a ke ye a wo pwoli to.
- Popone sensɔla n bere n na zamese woŋo n nuŋi tusim delo n na ke to ne.

Totoŋe 5.1

Balei balei totoŋe: Popone tapun-yuu de tapun-saŋena balei tayuu konto baŋa ne; Lora Dε Kuri

Totoŋe 5.2

Ga labaare dem kuri ne to se n daare n ma n tetere botarebia n popone tolem tapane nyenyero n tiŋi.

<https://open.library.okstate.edu/internationalcomposition/chapter/unique-characteristics-of-the-narrative-essay/>

Gurupa Totoŋe: Bwε se dé nii wakia kalo na jege ŋwaane se n wane n tigisi n boboŋa garem kateiri ne ko toge de n na zamese kolo to.

Tolem Tapane Yedaa: Tolem tapane jege yedaa na wó woli-m se n wane n popone n tapane dem lanyerane.

Read the text on <https://mhcc.pressbooks.pub/app/uploads/sites/31/2021/07/Narrative-Essay.pdf>

Totoŋe 5.3

Jeini na gurupa ne se á maŋe kolo á na zamese baŋa labaare dem garem maŋa ne to á bere daane.

Kwei kolo n na zamese garem dem ne to n ma-n maŋe de tolem tapane yedaa kalo na wo kuri ne to. Yedaa kam jege boboom, tapane dem nyɔɔne de gurim.

Boboom

Konto mo boboa. De yeini de bobo de bwia mo naa taane na jaane nɔɔna boboŋa de tui woŋo baŋa to mo. Tapane dem yera wonnu telo na jege ŋwaane se garena bam taa yei to yeini te wo boboa kam ne mo. Tapuni delo na te woŋo kolo tete chekke ŋwaane tapane dem na wora de popone to wae de wo boboa kam ne. Tapuni delo na bere poponno wom zega to de wae de tui garem kateiri dento ne mo.

Tapane Dem Nyɔɔne

Ywoseeni mo poponno wom yeini o tole se ko veere chekke wonnu naa kikeeru na vei tei to se ko woli Tapuni delo na bere poponno wom zega to. Poponem dem bere wonnu tem na vei tei de maɲa kalo te ke to. Gareem kateiri maama jege se de bobo de tapun-yuu mo ye de laam guri de taane delo na wó ja n boboɲa de vo kolo daa na saɲe to ne.

Gurim

Jwoori n ta tapuni delo na bere poponno wom zega to

Fɔge n nii wo-yum tem.

Ma ta-kukua na ke labaare dem maama daane to n guri taane dem.

Totoɲe 5.4

1. Gwaare de n dwoɲi se á popone wonnu telo na jege se te taa wo tolem tapane wone to se á daare á bwε te de a gurupi dem.
2. Jeini na á gurupa yam ne se á popone tolem tapane na jege gareem kateira yatɔ na tε kuri dim delo á na tabe á vo to taane. Ga á tapane dem á bere kelase dem se ba ye de wone.
3. Jeini na á gurupa yam ne se á ga tapane dem na wo kuri ne to se á bere boboɲekurim delo na wo de wone de kolo ɲwaane ba na popone gareem kateiri maama to, de nyenyero telo poponno wom na mε o ja gareno wom boboɲa to.

Yunivesiti veiɲa de de tiim ne maama, a yeini a nae yiga veiɲa chekke mo tɔnɔ zamesem baɲa ne. A nu bere yunivesiti bia mo ye a kwo ye bereno sikuuli balwa bam ne, konto ɲwaane mo ba bere ne pae a lage zamesem ye a ye bu. Bene dedwoɲi ne tento ye a ta wo sikuuli balwa bam ne to, a jeeri daanem chekke mo ko maɲe de a na popone tεese dedwoɲi na jege ɲwaane ye a wo paase woɲo kolo a na maɲe a yeini a ke lanyerane baɲa ne to.

Tusim

Mo a deem na boɲe kolo chekke to mo konto.

A pε se a tiina de a tetere vwana pare. Lwia na jege ne to ɲwaane, a laam suuri mo de dem maama de wo-soo kolo na yi ne to ye a bwei a tetere a nii ko na lage ko ja daanem delo ko ba a ka-zamese tɔnɔ ka-vo yiga baɲa ne to. Ba

gwoni amo yiga ba yage ko na tu yunivesiti tɔnɔ zamesem baɲa ne mo na? A yage ka-boɲe-ka-gilimi kom mo ye a laam vo a tiina de kwia paro tei pa se ba ɲɔɔne taana de ne pae a bohare zuri. Ba zuri ba yera mo ba woli ne pa se a yage a boboɲa yam, ye a tu a maane we ko baa daane, a jwoori a taa ye a teterere.

Ko ye chega mo we, n ná wo paase tɛɛse delo na jege ɲwaane de pa-m to jege wo-chɔgɔ chekke amaa, a wó kwaane mo se a wane a na bereno wolo na wó woli ne se a ni wonnu kura to se a wane a paase woɲo maama bena yalo na daare to ne.

A tu a maane we, n ná wo paase tɛɛse, ko dae wo-kenkagele amaa, n ná wo ke n wonnu swa yerane tei chane dem konto dwi kwaga ne to mo wó woli-m se n na yiga veɲa. A ta zamese se a taa beeri wola a nuɲi nɔɔna badwonna tei ne a na wo chane wone. A na nɛ bereno wom se o woli ne to, a laam nigɪ wonnu kura berem kateiri dem konto ne ye a paase chekke de wone. A nam ta zamese se a wane chana wone a zege lanyerane ye lwia ba jege ne, ko yiga tera de a chane dem na mae tei maama to. Daanem dento mo deem tu de leiri amo ɲwea a yunivesiti tɔnɔ zamesem maɲa ne ye de pɛ se a ji wolo a na ye zem to. A yi su de wonnu telo a na zamese a nuɲi a chane dem baɲa ne to de koresem delo a na nɛ a nuɲi da to.

Maɲem Tapana

Maɲem tapane ye be mo?

Maɲem tapane

Tapane dwi delo na maɲe woɲo memaɲa to: Wo-koro, nɔɔno, woɲo na kea, boboɲa, kikia, etc., ko tɔge boboɲa panem chekke chwoɲa mo ko pae maɲe woɲo memaɲa veere jase. Maɲem tapane jege se de tigisi mo lanyerane, de kuri nuɲi chekke ye de jege taane na pae garena boboɲa veere to.

Maɲem tapane yedaa

Maɲem tapane yedaa kam nye de tapana yalo dé na maɲe dé zamese ya yera taane to mo.

1. **Boboom:** Ywo mo bere tapane dem na lage de ta kolo taane to kukuanu. Boboom wae de jege bwia tau na wó ja garem wom boboɲa ko ba tapane dem baɲa to.
2. **Tapane Dem Nyɔɔne:** Ywo mo dé yeini dé maɲe se ko veere chekke boboɲekurim delo ɲwaane tapane dem na popone to. Boboɲekurim delo

na wo tapun-yuu kom ne to jege se ko veere mo jase se ko pa garem kateiri dem kuri nuji se de ja garena boboŋa. Garem kateiri doore maama ye se de taa jege boboŋ-doore mo de wone.

3. **Gurim:** Konto ye se n jwoori n kwei wo-yum telo dé na maŋe dé bwe boboa garem kateiri dem ne to mo n woli de wonnu telo dé na zamese dé nuji tapane dem nyɔɔne garem kateira yam ne to mo n ma-n guri tapane dem.

Maŋem tapane tayum maana.

- Wodiu kolo a na swoi to memaŋa
- Ka-vere-ka-tete kabεene ne de ka-beeri chega memaŋa
- Tɔnɔ kolo a na swoi to memaŋa
- A na bobo a vo feil-teo to memaŋa
- A badwoŋi swono memaŋa

Totoŋe 5.5

1. Ma ywono kolo n na ne n nuji maŋem tapane zamesem baŋa ne to n ma-n ta de na ye delo to. Maŋem tapane de tolem tapane sere daane tete mo?
 - a. Laam nii sinii kom n daare n ga wonnu telo na wo kuri ne to se n ta n boboŋa na ye tei maŋem tapane nyenyero tem baŋa ne to n bere n gurupi nɔɔna bam. Nmo boŋe we nyenyero to mo tiini te jege ŋwaane ye beŋwaane mo n tage konto?

[A descriptive essay - Search \(bing.com\)](#)

Below are some features of a descriptive essay Maŋem tapane nyenyero mo wo kuri ne to

- Taane dem jege se de veere jase mo de pa gareno wom. Taane delo na me de popone to jege se de maŋe de tayuu kom boboŋekurim dem mo.
- Ma nonoga taana n ma-n popone. Konto bere we poponno wom wó ma metafooro, yerecina, keincina de nyenyero tedwonna se n ma-n bere garena tapane dem nyenyego na ye tei chekke to.
- Kuri botarebia balo na baa pa gareno wom swei labaare dem to.

Totoŋe 5.6

Ga wonnu tento na zeini maŋem tapane poponem to;

1. Da yiga n lelage tayuu kolo baŋa ne n na lage n popone to se n wane n na boboŋ-doora de laba-ŋona dwi dwi na ye ya yera ye ya maŋe to se n ma-n popone. Ke labaare/woŋo kolo maama na wó zeini-m de n poponem dem to da-yiga ne se n laam daare n bobo.
2. Belei tu, laam tigisi n boboŋa yam n tiŋi gena gena se ko bere kolo n na wó ta de n na wó ta ko tei to.
3. Betó tu, popone tapun-yuu n pa garem kateira yam maama.
4. Kolo na kweeli to mo ye se n fóge n ga se n deimisi n tapane dem. Konto mo wó woli-m se n le tusim delo maama na wo de wone to.

N ta-n lage se n gwaare wonnu telo na zeini maŋem tapane poponem to tedwonna da na? Tapane yedaa kam wone, woŋo kó tetere chekke mo tiini ko jege ŋwaane nmo tei ne, neneene n na wora n popone maŋem tapane?

Totoŋe 5.7

1. Jeini na á gurupa yam ne se á daare á popone maŋem tapane na jege garem kateira yató to tayuu konto baŋa ne, ‘Tega kam nyenyego seina’ se n daare n bwe wonnu telo na zeini-m se n popone tapane dem to. Ti n yiga se n ga n tapane dem de wonnu telo na zeini-m pae n popone de to kelase ne.
2. Bere serem delo na wora tolem tapane de maŋem tapane poponem laŋa ne to. Ga n na ke kolo to n bere n yuudwonna bam.

Woŋo Keim Tapane

Woŋo keim tapane pae gareno wom lware tayuu kom mo; de te wonnu, memaŋa naa de veere boboŋa de bere gareno wom.

Woŋo Keim Tapane Poponem

Se n wane n popone woŋo keim tapane se de taa lamma to, n jege se n ni tayuu kolo n na lage n popone ko baŋa ne to kuri mo lanyerane.

Tayum maana yadwonna dé na wó wane dé maa popone tapane to mo tento:

1. Bɛɲwaane mo nɔɔna jege se ba ta taa zoore kunkwonnu tem wo ba maane wonnu?
2. Bwe boboɲa na tiga ko na jege ɲwaane tei to
3. Maɲe se ko veere teeni gwonim na jege daanem delo to.
4. Tetei fwoona baɲa wonnu na jege daanem zamesem baɲa ne to.

N ná wora n popone woɲo keim tapane, ko jege ɲwaane se n da natɔga kanto mo;

- a. Zuri yera n ga bwia yam lanyerane
- b. Jwoori n fɔge n ga wonnu telo n popone tayuu kom baɲa ne to. Bwei n bereno wom se o maɲe wonnu se te veere te pa-m ne n ta ná lage wola. Ga labaare n nuɲi ntanɛete ne tayuu kom baɲa ne.
- c. [Break up the assignment into simpler, smaller pieces.](#)
- d. Laam tigisi n boboɲa yam n tiɲi se ko pa se n tapane dem taa jege yedaa (nii wonnu tedwonna kuri ne)
- e. Popone tapuni delo na bere poponno wom zega to, se n daare n popone boboom delo na maɲe to se n ma-n bobo n tapane dem poponem.

Boboɲa belesem totoɲe: N ná gage natɔga kalo na wó zeini-m se n wane n popone woɲo keim tapane delo na lamma to n ti, wakia kɔ mo nmo boɲe we ka wó taa jege kuri se ka woli-m se n ti n yiga?

Woɲo keim tapane poponem yedaa

Woɲo keim tapane yedaa mo wo kuri ne tento.

1. **Tapane dem boboom:** Ywo seeni ɲɔɔne tayuu kom taane mo kukuanu ye ko ta te tapuni delo na bere poponno wom zega to taane mo tapane dem baɲa ne.
2. **Tapane dem nyɔɔne:** Ywo yeini ko jege garem kateira yatɔ mo amaa ya wae ya dwoi yatɔ tapane dedwaaro wone. Ywo mo n wó popone n maɲe woɲo maama ko ja ko vo natɔga kam, boboɲe dem naa tayuu kom se ko veere. Garem kateiri maama ye se de taa jege boboɲekurim dedwe yerane mo. Konto mo wó pa se tapane dem maama kuri nuɲi jase. Ko jege ɲwaane se garem kateiri maama taa jege woɲo se ko ke de tapane dem boboɲekurim dem na wo boboa garem kateiri dem ne to.
3. **Gurim:** Woɲo keim tapane gurim te tayuu kolo dé na jege dé bwe to taane mo kukuanu. Gurim dem laam yeini de pa se gareno wom na kolo maama tapane dem na te ko taane to mo. Konto mo wó ta taane delo maama na wo

tapane dem nyɔɔne dem ne to kukuanu de tapuni delo na bere poponno wom zega to, de taane.

Gwaare de n dwoɲi se á bwe woɲo keim tapane nyenyero tem.

<https://www.quora.com/What-are-the-characteristics-of-an-expository-essay>

Totoɲe 5.8

1. Maɲe tapane na ye kolo to. Ga n leira yam se kelase dem cheigi.
2. Gwaare de n dwoɲi se á ga tapane dem ba me ba ke maana to se á daare á bwe woɲo keim nyenyero tem bobwea. Ga á leira yam á bere kelase dem.
<https://assets.myperfectwords.com/blog/expository-essay/expository-essay-examples/expository-essay-example-grade-7-pdf.pdf>
3. Jeini na a gurupa yam ne á bwe natɔga kalo ba na tɔge da ba maa popone woɲo keim tapane. Ga na á leira yam se kelase dem maama cheigi.
4. Popone woɲo keim tapane na jege garem kateira yatɔ to tayuu konto baɲa ne, ‘Beɲwaane mo nɔɔna jege se ba ta taa zoore kunkwonnu tem wo ba maane wonnu?’ Pa kolo n na popone to n yuudwoɲi se o ga o le nyenyero tem o daare o ta yedaa kam me na maɲe to taane.
5. Jeini na á gurupa yam ne se á ta maɲem tapane de woɲo keim tapane nyenyero de te yedaa kam na sere daane tei to. Ga á leira yam á bere kelase dem maama.

KA-JWOORI-KA-MAANE BOBOŃA BWIA

1. Popone tolem tapane na jege garem kateiri dedoa to se n dare n bere tapun-yuu de tapun-saŃena.
2. Ma n tetere botarebia n maŃe tolem tapane na ye kolo to.
3. MaŃe se ko veere jase n na wó ye tapuni dento wone tei to, ‘*A na bobo se a na ywono chekke tolem tapane Ńone poponem baŃa ne to*’.
4. Bwe tolem tapane yedaa kam. Ta n bobwea yam de kelase dem.
5. Popone tapane na jege garem kateira yatɔ to tayuu konto baŃa ne, ‘*ChwoŃa kalo a na vei ye a baa swei to*’, se n laam bwe tolem tapane nyenyero telo n tapane dem na jege to. Bere garem kateiri maama tapun-yuu kom wone.
6. Popone wonnu telo n na wó ma n woli n tetere tayuu konto poponem baŃa ne to, ‘*A sikuuli memaŃa*’. Yé zaŃe n swei se n ma tapane dem nyenyero de de yedaa n toŃe.
7. Popone maŃem tapane na wo muri garem kateira yatɔ to tayuu konto baŃa ne, ‘*Wolo na ye a badwoŃi swono logo konto baŃa maama ne to*’. Yé swei se n ma maŃem tapane yedaa n toŃe.
8. WoŃo keim tapane ye be mo?
9. Popone woŃo keim tapane na jege garem kateira yatɔ tayuu konto baŃa ne, ‘*Teeni gwonim na jege daanem delo to*’. Nii chekke de na tigisi tei to de de yedaa.
10. Yeiri tolem tapane de woŃo keim tapane daane. Bere ya na sere de ya na nye daane tei to.

EXTENDED READING

1. Read for further knowledge: <https://www.grammarly.com/blog/expository-essay/>
2. Denenga, M. S. (2019). Writing Mastery: Expository Essay: Expository Essay. Munaii
3. Josephine, E. (2020). Narrative Essay
<https://doi.org/10.13140/RG.2.2.29485.03041>
4. Lee, K. (2020). *How to write great essays*. Calvin Lee
5. For more on narrative essay
6. https://www.researchgate.net/publication/338778494_Narrative_Essay
7. Read for further clarification <https://myperfectwords.com/blog/descriptive-essay>
8. Neumann, J. (2016). A professor's guide to writing essays: The no-nonsense plan for better writing. 2nd Edition. Jacob Neumann
9. Read <https://fresh-essay.com/descriptive-essays>

REFERENCES

1. Ackley, E. et al (1986) *Macmillan English 12* Macmillan Publishing Company 886 Third Avenue New York, NY 10022
2. Crew, F. (1987), *The Random House Handbook* (5th Edition) McGraw. Hill Publishing Company New York
3. MacGraw Hill, G. (2000) *Grammar and Composition Handbook* McGraw-Hill Publishing Company
4. Grieve D. W., and Pratt, K (1971), *Certificate English Language*, Western Printing Service Ltd., Bristol
5. Herfferman, A.W and Lincoln, J.E. (1982), *Writing, A College Handbook*, Third Ed. W.W. Norton & Company Inc. London
6. Marius, R. & Wiener H.S. (1988), *College Handbook* (2nd edition) The McGraw – Hill Publishing Company

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

